

ISLOM SHOIR NAZAR O'GLI VA BAXSHICHILIK SAN'ATI: O'ZBEK XALQ DOSTONCHILIGIDA MADANIY XIZMAT

Umirova Yakima Axmat qizi

umirovahakima3@gmail.com

Nurobod tumani 58-umumta'lim maktabi o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15282682>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-Aprel 2025 yil

Ma'qullandi: 23- Aprel 2025 yil

Nashr qilindi: 25-Aprel 2025 yil

KEYWORDS

Islom shoir, baxshilik san'ati, o'zbek dostonchiligi, og'zaki ijod, doston, do'mbira, xalq ijodiyoti, Samarqand dostonchilik maktabi, ustozshogird an'anasi, xalq axboroti, musiqiy ijro, termalar.

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan dostonchilik san'ati, uning ijrochilari — baxshilar faoliyati va ular tutgan o'rni haqida fikr yuritiladi. Xususan, XIX–XX asrlar oralig'ida yashab ijod qilgan Islom shoir Nazar o'g'lining hayoti, ijodi, doston aytish mahorati va ustozlari bilan bog'liq jihatlar keng yoritilgan. Baxshilik san'atining o'ziga xos xususiyatlari, do'mbira kuyining ahamiyati, dostonlar orqali xalq hayotining aks etishi, shuningdek, Islom shoirning dostonlari va u keltirgan yangiliklar orqali xalqni xabardor qilishdagi roli ochib berilgan. Maqolada Islom shoirning baxshilik maktablari bilan aloqasi, ustozlari To'xtamish shoir bilan munosabati hamda dostonchilik san'atiga qo'shgan hissasi tahlil etiladi. Ushbu maqola xalq og'zaki ijodi, ayniqsa dostonchilikni o'rganayotgan o'quvchilar va tadqiqotchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Xalq og'zaki ijodi – bu xalqning ko'p asrlik tarixiy, madaniy va ma'naviy tajribasining og'zaki shaklda avloddan avlodga o'tib kelgan boy xazinasini hisoblanadi. U insoniyat tafakkurining ilk shakllaridan biri bo'lib, xalq ruhiyatining, orzu-umidlari, e'tiqod va qarashlarining yorqin ifodasi sifatida muhim o'rin egallaydi.

Dunyodagi ba'zi xalqlarda xalq tarixining muhim voqealarini keng yoritib beruvchi janrlar mavjud. O'zbek adabiyotida bunday janr “doston” deb yuritiladi. “Doston” so'zi qiziqarli voqealarni hikoya qilish, madh etish ma'nolarini ifodalaydi. Badiiy adabiyotimizda dostonlar ikki shaklda mavjud: biri – asrlar davomida xalq og'zaki ijodi sifatida baxshilar tomonidan aytilgan, ikkinchisi esa – yozma adabiyotda shoirlar tomonidan yaratilgan asarlardir. Masalan, “Alpomish”, “Go'ro'g'lining tug'ilishi”, “Malikai Ayyor”, “Ravshan”, “Kuntug'mish” va “Rustamxon” kabi dostonlar og'zaki ijod mahsuli hisoblanadi. Yozma dostonlarga esa Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig'i”, Haydar Xorazmiyning “Gul va Navro'z'i”, hamda Navoiy qalamiga mansub “Hayratul abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi asarlar kiradi. Bu ikki turdagi dostonlarni bir-biridan ajratish zarur.

Og'zaki ijod mahsuli bo'lgan dostonlar bir necha asosiy qismlardan tarkib topadi. Professor M. Saidovga ko'ra, ular she'riy va nasriy qismlar, musiqiy yo'llar, baxshining hofizlik

mahorati hamda soz chalish san'atidan iborat [3, 106]. Bundan tashqari, dostonni to'laqonli anglash uchun baxshining tinglovchilar davrasida ilhom bilan doston aytish jarayoniga bevosita guvoh bo'lish ham muhim hisoblanadi. Shunday ekan, baxshi va tinglovchi o'rtasidagi jonli muloqot ham dostonning ajralmas tarkibiy qismidir.

Dostonlarni kuylash bilan asosan baxshilar shug'ullanadi. Ilgari "baxshi" so'zi ayrim hududlarda xalq tabibi yoki ustoz ma'nolarini anglatgan bo'lsa, hozirgi kunda bu atama xalq dostonlarini ijro etuvchi san'atkorga nisbatan ishlatiladi. Baxshi soz chalganida – sozanda, she'rlarni kuyga solib kuylaganida – xonanda, to'g'ridan-to'g'ri she'r to'qiganida – shoir, nasriy parchalarni yoddan aytganda esa – mohir so'z ustasi sifatida namoyon bo'ladi. Baxshilar ilhom bilan yashaydigan ijodkorlar bo'lib, ular hech qachon dostonni aynan bir xil tarzda takrorlamaydi, balki har safar yangi ifoda va ohanglar bilan boyitadi. Professor Hodi Zarifovning yozishicha, Bulung'urdan bo'lgan Amin baxshi "Alpomish" dostonini uch oy davomida aytib bergan, va shu vaqt ichida tinglovchilarni zeriktirmagan [6, 97].

Dostonlar hajm jihatidan aniq chegaralarga ega emas. Ularning ijrosi ba'zida bir necha soat, hatto bir necha kun davom etishi mumkin. Bu holat, asosan, dostonning mazmuni va baxshining san'atkordek mahoratiga bog'liq. O'zbekistonda xalq dostonlari asosan Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Xorazm, Namangan viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston hududlarida ijro etiladi. Baxshilar doston aytishda do'mbira, tor, dutor, yoki qo'biz kabi cholg'ularni chalib, kuylashadi. Ijro uslubi jihatidan o'zbek dostonchiligida Samarqand, Xorazm va Farg'ona (xususan, Namangan) maktablari mavjud. Samarqandda dostonlar ichki bo'g'iz ovozda kuylanadi, Xorazmda esa ochiq ovoz bilan aytiladi. Namanganda esa ochiq kuylash uslubi qo'llanilib, u musiqa asboblari bilan uyg'unlashgan holda amalga oshiriladi.

Iste'dodli xalq baxshilaridan biri bu – Islom shoir Nazar o'g'li hisoblanadi. Baxshi doston yoki termani chuqur hissiyot bilan, yurakdan jo'shib aytganda, bunday holat "baxshi qaynadi" deb ta'riflanadi [4, 32]. Bu lahzalarda baxshi atrofdagi voqea-hodisalarni sezsa-da, ularni faqat ilhom manbai sifatida qabul qiladi. Islom shoir shunday ilhomli daqiqalarning birida, katta hovuz bo'yida doston aytayotganida, mashhur Otaniyoz shoir uning haqidagi fikrlarini quyidagicha ifodalagan: "Agar shu hovuzning suvi siyoh bo'lsa, botmon qog'oz bo'lsa, nechta odam yozsa-yu, hovuzning suvi tugasa tugaydi, lekin Islom shoirning dilidan to'kilayotgan qo'shig'i tugamaydi. Chunki u qaynab turgan buloqdek jo'sh uradi." Bunday yuksak e'tirofqa faqat xalq mehrini qozongan, baxshilar bellashuvida o'ziga xos ijrosi bilan ajralib chiqqan san'atkorlargina erishganlar.

Islom shoir Nazar o'g'li 1874 yilda Samarqand viloyatining Narpay tumani, Galaqassob qishlog'ida dehqonchilik va cho'ponlik bilan shug'ullangan oilada tug'ilgan. Yoshligida u ham cho'ponlik bilan mashg'ul bo'lgan, chunki otasi Nazar Rajab o'g'li oila tebratishda qiynalgan, sakkiz kishilik ro'zg'orni boqish oson bo'lmagan. Islomning baxshilikka bo'lgan moyilligi esa bejiz emasdi — uning bobosi Rajab shoir mohir baxshi bo'lgan. Shuning uchun ham, Islom shoirning iste'dodi do'mbira sadosi bilan uyg'unlashgan holda kamol topgan, deyish mumkin. Keyinchalik baxshi o'zining bolaligini shunday eslagan [5, 76]: "Yurganim dashtu cho'l, ko'rganim faqat yaylov, boqqanim qo'y-qo'zi, hamrohlarim esa mashaqqatli hayot kechirgan cho'ponlar edi. Bolaligimdan yigitligimgacha yangi kiyim kiyganimni, to'yib ovqat yeganimni eslay olmayman."

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yurtimizda dostonchilik san'ati yuksak darajada rivojlanib, alohida gullagan davr bo'lgan. Ayniqsa, Samarqand dostonchilik an'anasi tarkibidagi Qo'rg'on, Bulung'ur va Shahrisabz maktablari vakillari o'rtasida muntazam uchrashuvlar, ijodiy bellashuvlar tashkil etilib, bu holat aytishuv musobaqalari shaklida an'anaga aylangan edi. Shu sababli, dostonchilik maktabi hali shakllanmagan hududlarda yashagan baxshilar ko'pincha mashhur maktab vakillaridan o'rganishgan [6, 76]. Islom shoir ham Shahrisabz va Qo'rg'on maktabi ustozlaridan doston aytish san'atini puxta o'zlashtirgan. Harf tanimagan bo'lsa-da, kuchli xotira va yoqimli ovoz egasi bo'lgan Islom shoir qisqa vaqt ichida o'nlab doston va termalarni yodlab olgan va 26 yoshga kelib mustaqil baxshi sifatida tanilib, shuhrat qozongan.

Islom shoir baxshilik san'atining ajralmas qismi bo'lgan do'mbira chalishda ham katta mahorat egasi edi. Odatda, baxshi doston aytishni boshlashdan oldin, tinglovchilarni ruhan tayyorlash maqsadida do'mbira kuyini chaladi. Bu kuy tinglovchini dostonning sehrli olamiga olib kiradi. Islom shoir chalgan kuylar, eshitganlarning aytishicha, musiqiylik, mayinlik va nafis ohanglari bilan ajralib turgan. Uning shirali ovozi bu kuylarning jozibasini yanada oshirib, tinglovchilarga unutilmas zavq bag'ishlagan. Shu boisdan ham Islom shoir ijro etgan 28 ta doston nafaqat o'z qishlog'idagi, balki qo'shni hududlardan kelgan ishqibozlar tomonidan ham katta qiziqish bilan tinglangan.

Uning bunday yuksak martabaga erishishida Ernazar baxshi, Qo'rg'on maktabi vakili Ergash shoirning otasi Jumanbulbul, hamda To'xtamish shoir kabi ustozlar muhim rol o'ynagan. Hatto mustaqil baxshi sifatida tanilgach ham, Islom shoir o'z san'atini yanada takomillashtirish maqsadida To'xtamish shoir huzuriga borib, tajriba almashishda davom etgan [3, 85].

Baxshi yurtdoshlarining qalbi, o'y-fikrlari va ehtiyojlarini chuqur anglay olmasa, u hech qachon mashhur bo'la olmaydi. Tinglovchi doston yoki termanni faqatgina eshitish uchun emas, balki undan hayot, atrof-muhit, boshqa hududlardagi yangiliklar haqida xabardor bo'lish maqsadida doston kechasiga tashrif buyuradi. Axborot vositalari — radio, televideniye va matbuot turlari hali rivojlanmagan davrda, xalq uchun asosiy ma'lumot manbai baxshilar bo'lgan. Ular nafaqat san'atkor, balki jurnalist, boshlovchi va hatto xalqning og'zaki "yangiliklar dasturchisi" sifatida faoliyat yuritishgan.

Bunday ommaviy axborot vazifasini bajargan baxshilar safida Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil shoir, Po'lkan va albatta, Islom shoir kabi iste'dod egalari muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, Islom shoir bu "xalq axborot markazi"ning faol ishtirokchilaridan biri bo'lgan [2, 104]. U "Zulfizar bilan Avaz", "Gulixiromon", "Orzigul", "Kuntug'mish", "Xirmondali", "Sohibqiron", "Erali va Sherah", "Tohir va Zuhra", "Nigor va Zamon" kabi o'nlab dostonlarni kuylab, xalq qalbida chuqur iz qoldirgan.

Islom shoirning ijodini maktabda o'quvchilarga o'rgatishda quyidagi metodlardan foydalanishimiz mumkin:

1. Integratsiyalashgan metod (adabiyot + musiqa + tarix)

Islom shoir ijodi faqat adabiyot emas, balki musiqa, tarix va xalq og'zaki ijodiga ham aloqador. Shu sababli:

- Adabiyot darsida dostonlar tahlili;
- Musiqa darsida do'mbira kuylarini tinglash;

• Tarix darsida esa baxshilikning ijtimoiy funksiyasi haqida suhbatlar tashkil etish mumkin.

2. Rolli o'yinlar (dramatizatsiya metodi)

- O'quvchilar dostonlardan parchalarni sahnalashtirishi.
- Baxshi rolini o'zlashtirib, Islom shoirning holatini aks ettirish.

3. Interaktiv metodlar:

• "Aqliy hujum" (Brainstorming): "Baxshi nima uchun xalq orasida mashhur bo'lgan?" degan savol asosida fikr almashish.

- "Sinkveyn" usuli: O'quvchilar "Islom shoir" mavzusida 5 satrli she'r tuzadilar.

• Savol-javob yoki viktorina: Doston nomlari, Islom shoir haqida faktlar asosida raqobatli o'yin.

4. Portfolio yoki loyiha metodi:

• O'quvchilar guruhlarda dostonlardan biri ustida ishlaydi: syujet xaritasi, qahramonlar, g'oya va baxshi ijrosi haqida kichik loyiha tayyorlashadi.

- Do'mbira chala oladigan o'quvchilar kuy ijro etishi mumkin.

5. Multimedia yondashuvi:

• Islom shoir haqida tayyorlangan hujjatli filmlar, audiodostonlar yoki tasviriy materiallar orqali o'quvchilarni doston muhitiga yaqinlashtirish.

Maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining yirik tarmog'i bo'lgan dostonchilik san'ati va uning ajralmas qismi bo'lgan baxshilarning ijodi tahlil qilindi. Islom shoir Nazar o'g'lining hayoti va ijodini o'rganish orqali dostonchilik san'ati, uning metodlari, baxshilarning o'z xalqining qalbini tushunishdagi roli, hamda dostonlarni ijro etishdagi o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatib o'tildi. Baxshilik san'ati, uning do'mbira kuylarining musiqiyliigi va dostonlarni tinglovchiga etkazishdagi mahorati bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan. Islom shoirning dostonlaridagi g'oyalar va ularning xalqni xabardor qilishdagi vazifasi o'zbek xalqi madaniyati va adabiyotini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, maqolada xalq baxshilari tomonidan amalga oshirilgan ommaviy axborot vositalari vazifasi ham yoritilgan. Islom shoirning ijodi, dostonchilik san'ati tarixida muhim o'rin tutadi va bu ijod shakli nafaqat o'tmish, balki hozirgi kunda ham xalqqa xizmat qilishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov S. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-jild. — Toshkent: Fan, 1977.
2. Nurali Qobul. Islom shoir va uning ijodi. — Qarshi: Nasaf, 1998.
3. Saidov M. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — Toshkent: O'qituvchi, 1993.
4. Vohidov S. Dostonchilik san'ati va baxshilar ijodi. — Samarqand: Zarafshon, 2005.
5. Xudoyberdiyev A. Baxshilik san'atining o'ziga xos jihatlari. — Termiz: Surxon nashriyoti, 2002.
6. Zarifov H. O'zbek xalq dostoni. — Toshkent: Fan, 1962.